

Н. У. ЧАЙКА

СУЧАСНЫЯ СІНТАКСІЧНЫЯ ТЫПАЛОГІІ: ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСНОВЫ І МЕТАДАЛАГІЧНЫЯ ПРЫНЦЫПЫ

У сучасным мовазнаўстве тэрмін *тыпалогія* ўжываецца з некалькімі значэннямі. Большасць даследчыкаў (А.Я. Кібрык [1], Г.П. Мельнікаў [2], Н.Б. Мячкоўская [3], А.У. Цымерлінг [4] і інш.) лічыць правамерным карыстацца ім выключна пры вызначэнні спецыфікі мовы ў параўнанні з іншымі мовамі. На іх погляд, тыпалогія – гэта «параўнальнае вывучэнне структурных і функцыянальных уласцівасцей моў незалежна ад характару генетычных адносін паміж імі» [5]. У адпаведнасці з аб'ектам даследавання тыпалогія можа быць функцыянальнай, структурнай, фармальнай, кантэнсіўнай. Н.Б. Мячкоўская вызначае тыпалогію як метада даследавання разнастайных і ўнутрана складаных аб'ектаў шляхам выяўлення іх агульных або падобных рыс і аб'яднання аб'ектаў з улікам меры блізкасці ў некаторыя класы, групы, падгрупы. У адпаведнасці з метадалагічнымі прынцыпамі даследчык прапануе наступныя віды тыпалогіі (сістэматызацыі) моў: генеалагічную, арэальную, а таксама сістэматызацыю па пэўных параметрах, не звязаных з генеалогіяй.

Пры гэтым тыпалогія можа будавацца не толькі на аснове параўнання моўных сістэм (генеалагічная, арэальная і інш.), а і на выяўленні замкнёных моўных падсістэм – фанетычных, лексічных, граматычных (А.Я. Кібрык, Г.П. Мельнікаў, А.У. Цымерлінг), што падразумявае «размяшчэнне моўных з'яў па класах у адпаведнасці з пэўнымі прыкметамі» [6]. За час існавання навукі даследчыкі выпрацавалі багатую тэарэтычную базу, асноўныя метадалагічныя прынцыпы якой можна прадставіць наступным чынам:

– прынцып сістэмнасці тыпалагічнага падабенства (А.Я. Кібрык, Г.П. Мельнікаў, Н.Б. Мячкоўская);

– прынцып тыпалагічнай значнасці прыкмет (параметраў). Толькі «моцныя» прыкметы могуць брацца за аснову тыпалогіі (А.Я. Кібрык, Г.П. Мельнікаў і інш.);

– прынцып іерархіі аб'ектаў (ад універсальных да ўнікальных уласцівасцей), які павінен улічвацца пры сістэматызацыі аб'ектаў – аб'яднанні іх у кантынуум (А.У. Цымерлінг);

– прынцып абумоўленасці тыпалагічна значных прыкмет ступенню распаўсюджанасці (Н.Б. Мячкоўская);

– прынцып сінтагматыка-парадыгматычнага функцыянальнага ўзгаднення (А.Я. Кібрык).

Нягледзячы на тое, што названыя прынцыпы браліся за аснову пры параўнальным даследаванні некалькіх моў, яны прыдатныя і для тыпалагічнага даследавання замкнёных сістэм унутры адной мовы.

Апошнім часам назіраецца выразная тэндэнцыя да выкарыстання тэрміна *тыпалогія* пры вызначэнні «тыпу ў мове», аднак пры гэтым метадалагічныя прынцыпы застаюцца базавымі [7]. У даследаваннях выяўляецца спецыфіка замкнёных сістэм (тыпалагічная рэлевантнасць моўнай празмернасці, тыпалогія сказаў з прэдыкатыўным ядром N1 – N1, тыпалогія даданых сказаў нетыповай будовы і інш.) адной мовы і ставіцца задача «сінтэзаваць вынікі аб'яднання і супрацьпастаўлення класіфікуемых аб'ектаў» [8]. Падобныя тэарэтычныя метадалагічныя прынцыпы выступаюць базавымі ў шматлікіх даследаваннях (А.М. Азначэева [9], Т.М. Андрэева [10], І.І. Дзягавец [11], Н.У. Князева [12], М. Стаменаў [13], П. Сіміч [14]).

Дасканалая тэарэтычная база і разнастайныя метадалагічныя прынцыпы і прыёмы тыпалагічнага мовазнаўства спрыяюць пашырэнню даследаванняў, што выяўляюць тыпалогію розных сінтаксічных катэгорый або канструкцый.

З улікам характару тыпалагічнага класа аб'ектаў сучасныя даследаванні па праблемах сінтаксічнай тыпалогіі можна падзяліць на дзве групы. Значная колькасць прац прысвечана выяўленню тыпалагічных прыкмет у сінтаксічных сістэмах некалькіх моў. Крытэрыем вылучэння тыпалагічных прыкмет выступаюць розныя параметры. Кантэнсіўная тыпалогія моў (А.Я. Кібрык, Г.П. Мельнікаў, Н.Б. Мячкоўская, А.А. Халадовіч [15]) заснавана на тыпах адносін паміж суб'ектам і аб'ектам дзеяння. Гэтыя даследаванні дазволілі класіфікаваць мовы ў адпаведнасці з сінтаксічнай арганізацыяй сказа (мовы намінатыўнага, эргатыўнага, актыўнага, класнага, нейтральнага тыпаў).

Тыпалогія парадку слоў у якасці асноўных параметраў прадугледжвае свабоднае або фіксаванае становішча асноўных сінтаксічных катэгорый (А.Я. Кібрык, А.У. Цымерлінг і інш.). У адпаведнасці з ёй мовы падзяляюцца на два тыпы – са свабодным і фіксаваным парадкам слоў.

Тыпалогія лінейнай паслядоўнасці ў сінтагмах (Л. Тэньер [16], А.У. Цымерлінг) заснавана на супастаўленні і ўзаемаразмяшчэнні членаў сказа пры падпарадкавальнай сувязі. Сінтаксічныя сістэмы класіфікуюцца як цэнтрабежныя і цэнтраімклівыя.

У аснове граматыка-структурнай тыпалогіі (А.Я. Кібрык, І.М. Міраслаўская [17], А.У. Цымерлінг) пакладзены спосабы і сродкі выражэння граматычных і сінтаксічных катэгорый (асабовасці, зваротнасці і інш.) у мовах з рознай тыпалогіяй. Тыпалагічна значныя параметры дазваляюць выявіць сінтаксічныя сістэмы, дзе граматычныя катэгорыі набываюць функцыянальны характар. Пры вызначэнні тыпалогіі канструкцый (у прыватнасці, канструкцый са значэннем супрацьпастаўлення) асноўным параметрам выступаюць граматычныя формы выражэння сінтаксічных катэгорый (Н.В. Верацельнік [18]).

Выклікаюць цікавасць тыпалогіі, што выяўляюць спецыфіку семантычнай арганізацыі сінтаксічных канструкцый у розных мовах.

Асноўнымі параметрамі ў такім выпадку выступаюць розныя характарыстыкі аб'екта даследавання. Пры супастаўленні катэгорый прасторавых (статальных) адносін у рускай і скандынаўскіх мовах (Н.У. Шматава [19]) параметрам тыпалогіі з'яўляюцца геаметрычныя і тапанімічныя формы аб'ектаў. Дэнататыўная сітуацыя выступае базавай пры вызначэнні тыпалогіі класаў дзеясловаў з семантыкай кручэння (В.А. Круглякова [20]). Дамінантай прыметай тыпалогіі (прааналізавана 15 моў) з'яўляецца семантычная прыкмета – указанне на наяўнасць восі кручэння. Семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката – асноўны параметр пры выяўленні спецыфікі польскай і беларускай моў (С.А. Важнік [21]).

Тыпалогія, прапанаваная М.Н. Азімавай [22], адрозніваецца пэўнай ступенню навізны. Даследчык значна пашырыў лінгвістычнае поле даследавання за кошт увядзення параметра, які ахоплівае некалькі моўных узроўняў. Характар сінтактыка-семантычных адносін у таджыкскай і англійскай мовах выступае кваліфікацыйным прынцыпам, у выніку чаго атрымалася арыгінальнае аб'яднанне моўных адзінак у класы на аснове канстантных прыкмет.

Класіфікацыя аб'ектаў можа ажыццяўляцца і на аснове проціпастаўлення катэгорыі статальнасці і дынамічнасці (І.А. Неўская [23]). У даследаванні асноўнымі кваліфікацыйнымі прыкметамі з'яўляюцца не толькі прэдыкаты з лакатыўнай семантыкай, а і спосабы і сродкі выражэння прасторавых адносін у цюркскіх мовах. У працы прасочваецца яўная тэндэнцыя да сістэматызацыі класаў аб'ектаў або функцыянальных катэгорый.

Арыгінальную метадалогію тыпалагічнага аналізу распрацаваў А.Ф. Балейка [24]. На думку вучонага, супастаўленне тыпаў сінтаксічных сувязей у рускай і французскай мовах магчыма толькі праз пасрэдніцтва «трэцяга кампанента» (мадэлей у дадзеным выпадку), які «пазбаўлены

пэўнай дэнатацыі» [25], а таму выступае пасрэднікам пры супастаўленні моў з рознай тыпалогіяй.

У якасці «трэцяга кампанента» выкарыстоўваюцца мовы-пасрэднікі, абстрактныя схемы і мадэлі, што выступаюць эталонам, зыходнай базай супастаўлення. Названы прынцып шырока ўжываецца ў сучасных супастаўляльных даследаваннях.

Вывучэнне функцыянальнай тыпалогіі моў (В.С. Ягорова [26]) заснавана на ўзаемадзеянні фармальна-сінтаксічнага і функцыянальнага аспектаў сказа. Базавымі параметрамі выступаюць тыпы рэматычных дамінант – суб'ектная, аб'ектная і інш. Аналіз найбольш распаўсюджаных у французскай і рускай мове прыватнаінфарматыўных тэкстаў дазволіў выявіць іх тыпалагічныя прыкметы і вылучыць адпаведныя класы аб'ектаў.

Нязначная колькасць прац прысвечана вызначэнню тыпалагічных прыкмет моўных з'яў у сінтаксічнай сістэме адной мовы (А.У. Цымерлінг). Тыпалогія замкнёных сінтаксічных сістэм унутры адной мовы ставіць перад сабой задачу выявіць тыпалагічныя прыкметы сінтаксічных з'яў і на гэтай падставе сістэматызаваць іх у адпаведныя класы. Асновай для класіфікацыі звычайна служаць асаблівасці структурнай, семантычнай арганізацыі, заканамернасці функцыянавання або некалькі прыкмет адначасова.

Тыпалагічнаму апісанню сінтаксічнай сістэмы рускай мовы прысвечаны працы І.І. Дзягаўца. Асноўнымі параметрамі ў яго даследаваннях выступаюць структурна-семантычныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа. У якасці аб'екта даследавання былі абраны складаныя сінтаксічныя канструкцыі з нетыповай будовай. Дыферэнцыяцыя спецыфічных і базавых прыкмет праводзілася на аснове фактараў структурнай антыноміі: базавыя – спецыфічныя характарыстыкі.

Праблемы сінтаксічнай тыпалогіі закраналіся ў працах Н.У. Князевай, дзе быў апісаны логіка-сінтаксічны прынцып тыпалагічнага аналізу. Абраныя

параметральныя характарыстыкі – семантычны тып прэдыката, семантычная структура, логіка-сінтаксічныя адносіны паміж прэдыкатыўнымі кампанентамі – дазволілі пабудаваць семантыка-сінтаксічныя класы канструкцый з прэдыкатыўным ядром N1 – N1. У выніку праведзенага даследавання ўпершыню адносіны паміж прэдыкатыўнымі адзінкамі кваліфікаваліся на аснове логіка-граматычнай метадалогіі – адносіны тоеснасці, эквівалентнасці, часткі і цэлага і інш.

Пэўнай ступенню навізны характарызуецца метадалогія, якую выкарыстоўвае М.М. Каленічэнка ў даследаванні «Семантыка-граматычная тыпалогія безасабовага сказа ў сучаснай чэшскай мове» [27]. «Спецыфіка безасабовых сказаў абумоўлена ўзаемадзеяннем семантычных і граматычных паказчыкаў, што дзейнічаюць у межах безасабовай структуры» [28]. Параметрам вылучэння тыпалагічных класаў выступае спосаб выражэння галоўнага члена ў чэшскай мове: гэта можа быць дзеяслоў паўназначны, дапаможны, мадальны або аналітычная форма.

Часам тыпалагічныя даследаванні сінтаксічнай сістэмы патрабуюць падключэння лексічных параметраў. Такая метадалогія выкарыстоўваецца пры пабудове тыпалогіі семантычных адносін паміж лексемамі ў структуры тэксту (Т.М. Андрэева і інш.). Спалучэнне лексічных і сінтаксічных параметраў дазволіла вынайсці арыгінальныя тыпы семантыка-сінтаксічных адносін – акалічнасныя, атрыбутыўныя і інш.

Сінтаксічныя параметры зрэдку выкарыстоўваюцца і ў тыпалагічных даследаваннях фразеалагічнага ўзроўню мовы (Т.Я. Памыкалава [29]). Семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж кампанентамі фразеалагічнай адзінкі выступаюць канстантным параметрам, які ў спалучэнні з лексічнымі параметрамі ацэначнасці дазволіў пабудаваць абсалютна новую тыпалогію. Даследчыца выявіла цэлую сістэму лексічных і сінтаксічных сродкаў, што забяспечвае функцыянаванне фразеалагічных адзінак.

Як бачна, сучасныя сінтаксічныя тыпалогіі пабудаваны з улікам розных параметральных характарыстык. Гэта дазваляе апісаць сінтаксічныя сістэмы розных моў у адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай і адкрывае перспектывы ў вывучэнні не толькі розных сінтаксічных з'яў, а і структурна-сінтаксічных мадыфікацый.

Літаратура

1. Кибрик, А.Е. Константы и переменные языка / А.Е. Кибрик ; Моск. гос. ун-т, Филол. фак. – СПб : Алетейя, 2005. – 719 с.; Кибрик, А.Е. Очерки по общим и прикладным вопросам языкознания: универсальное, типовое и специфичное в языке / А.Е. Кибрик. – 2-е изд. – М. : УРСС, 2001. – 332 с.
2. Мельников, Г.П. Системная типология языков: принципы, методы, модели / Г.П. Мельников ; Рос. акад. наук, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 2003. – 393 с.
3. Мечковская, Н.Б. Социальная лингвистика: пособие для гуманит. вузов и лицеев / Н.Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 206 с.
4. Циммерлинг, А.В. Типологический синтаксис скандинавских языков / А.В. Циммерлинг. – М. : Яз. славян. культуры, 2002. – 895 с.
5. Языкознание: большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е (репр.) изд. «Лингвист. энцикл. слов.» 1990 г. – М. : Большая рос. энцикл., 1998. – 682 с. – С. 512.
6. Мельников, Г.П. Системная типология языков: принципы, методы, модели. – С. 30.
7. Языкознание: большой энциклопедический словарь. – С. 512.
8. Маслова, А.Ю. Неполные предложения с эллипсисом сказуемого и односоставные именные предложения как функциональные аналоги императива / А.Ю. Маслова // Проблемы современного синтаксиса: теория и практика : межвуз. сб. науч. тр. / Междунар. акад. наук пед. образования ; редкол. : С.М. Колесникова (отв. ред.) [и др.]. – М., 2002. – С. 80–82. – С. 80.
9. Азначеева, Е.Н. Типология пассивных конструкций и функционально-семантическая категория аспектуальности в современном немецком

- языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е.Н. Азначеева; Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – М., 1977. – 26 с.
10. Андреева, Т.Н. Типология семантических отношений между словами в английских прозаических текстах : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Т.Н. Андреева ; Мин. гос. пед. ин-т иностр. яз. – Минск, 1993. – 24 с.
11. Дяговец, И.И. Типология русских придаточных предложений нетипичного построения: синтаксические единицы с отклоняющейся структурой : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / И.И. Дяговец ; Моск. гос. ун-т. – М., 2006. – 30 с.
12. Князева, Н.В. Семантико-синтаксические типы предложений с предикативным ядром N1-N1 : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Н.В. Князева ; Дальневост. гос. ун-т, Ин-т рус. яз. и лит. – Владивосток, 2006. – 22 с.
13. Стаменов, М. Граматиката на конструкции като алтернатива за описание на отношенията между синтаксис и семантика в граматиката и в лексикона : в 3 ч. / М. Стаменов // Бълг. ез. – 2006. – № 4. – С. 81–93 ; 2007. – № 1. – С. 50–62 ; 2007. – № 4. – С. 59–69.
14. Симић, Р. Српска синтакса : у 4 књ. / Р. Симић, Ј. Јовановић ; Филол. фак. у Београду [и др.]. – Београд [и др.] : Филол. фак. [и др.], 2002. – 4 књ.
15. Холодович, А.А. Проблемы грамматической теории / А.А. Холодович ; Акад. наук СССР, Ин-т языкознания. – Л. : Наука, 1979. – 304 с.
16. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер ; пер. с фр. И.М. Богуславского [и др.] ; общ. ред. В.Г. Гака. – М. : Прогресс, 1988. – 653 с.
17. Мирославская, И.Н. Системный статус категории возвратности / И.Н. Мирославская // Типология языков: теоретические и прикладные

- аспекты : межвуз. сб. науч. тр. / Яросл. гос. пед. ин-т ; [редкол. : Н.В. Веретельник (отв. ред.) и др.]. – Ярославль, 1990. – С. 68–72.
18. Веретельник, Н.В. Структурно-семантические особенности конструкций со значением противопоставления: на материале французского и русского языков / Н.В. Веретельник // Типология языков: теоретические и прикладные аспекты : межвуз. сб. науч. тр. / Яросл. гос. пед. ин-т ; [редкол. : Н.В. Веретельник (отв. ред.) и др.]. – Ярославль, 1990. – С. 87–95.
19. Шматова, Н.В. Типологическое описание семантики пространственных предлогов в и на на материале русского и скандинавских языков : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.20 / Н.В. Шматова ; Ин-т языкознания Рос. акад. наук. – М., 2010. – 28 с.
20. Круглякова, В.А. Семантика глаголов вращения в типологической перспективе : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / В.А. Круглякова ; Рос. гос. гуманитар. ун-т. – М., 2010. – 25 с.
21. Важнік, С.А. Кантрасныя сінтаксіс польскай і беларускай моў: семантыка і дыстрыбуцыя дзеяслоўнага прэдыката / С.А. Важнік. – Мінск : Права і эканоміка, 2008. – 464 с.
22. Азимова, М.Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.20 / М.Н. Азимова ; Рос.-Таджик. ун-т. – Душанбе, 2006. – 49 с.
23. Невская, И.А. Типология локативных конструкций в тюркских языках Южной Сибири: на материале шорского языка : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / И.А. Невская ; Рос. акад. наук, Ин-т филологии. – Новосибирск, 1997. – 45 с.
24. Болейко, А.Ф. Об одном подходе к изучению сходств и различий синтаксических единиц французского и русского языков / А.Ф. Болейко // Типология языков: теоретические и прикладные аспекты : межвуз. сб.

- науч. тр. / Яросл. гос. пед. ин-т ; [редкол. : Н.В. Веретельник (отв. ред.) и др.]. – Ярославль, 1990. – С. 11–17.
25. Болейко, А.Ф. Об одном подходе к изучению сходств и различий синтаксических единиц французского и русского языков. – С. 12.
26. Егорова, О.С. Структурно-функциональные типы частноинформативных предложений: на материале французского и русского языков / О.С. Егорова // Типология языков: теоретические и прикладные аспекты : межвуз. сб. науч. тр. / Яросл. гос. пед. ин-т ; [редкол. : Н.В. Веретельник (отв. ред.) и др.]. – Ярославль, 1990. – С. 17–24.
27. Калениченко, М.М. Семантико-граматична типологія безособового речення сучасної чеської мови: на матеріалі художніх прозових творів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.03 / М.М. Калениченко ; Нац. акад. наук України, Ін-т україн. мови. – Київ, 2006. – 25 с.
28. Калениченко, М.М. Семантико-граматична типологія безособового речення сучасної чеської мови: на матеріалі художніх прозових творів. – С. 2.
29. Помыкалова, Т.Е. Семантико-типологический аспект фразеологического признака в русском языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Т.Е. Помыкалова ; Челяб. гос. пед. ун-т. – Волгоград, 2006. – 39 с.

УДК 808.26-54

Чайка Н. У. Сучасныя сінтаксічныя тыпалогіі: тэарэтычныя асновы і метадалагічныя прынцыпы // Беларуская лінгвістыка. 2014. Вып.

Статья посвящена исследованию одной из актуальных проблем современного синтаксиса – построению методологических принципов компенсаторной синтаксической типологии. В статье проанализированы основные направления современных типологических исследований – контенсивная, генеалогическая, ареальная, а так же внутриязыковые синтаксические типологии – порядка слов, линейной последовательности и др. Обозначены основные принципы современных синтаксических типологий и классифицированы их параметры.

Библиогр. – 26 назв.

SUMMARY

The article is devoted to one of the urgent problems of modern syntax – the construction of the methodological principles of compensatory syntactic typology. The main trends in modern contensive, genealogical, areal and intralingual syntactic typological studies (word order, linear sequence, etc) are analyzed. The main principles of modern syntactic typologies are outlined and their parameters are classified.

*Беларускі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя Максіма Танка*

01.07.2014